

PONOVNO O EPITAFU KRALJICE JELENE

UDK 904 (497.5) "653"

Primljeno/Received: 1999. 12. 3.

Prihvaćeno/Accepted: 1999. 12. 15.

Željko Rapanić
HR-10000 Zagreb
Institut za arheologiju
Ul. grada Vukovara 68

Autor ponovno raspravlja o epitafu kraljice Jelene koji je u Solinu, u crkvi Sv. Stjepana, otkrio 1898. godine F. Bulić. Osvrćući se na neka novija mišljenja, posebnu pažnju i ovom prilikom obraća formulaciji u natpisu u kojoj se ističe briga o udovicama i siročadi. Iznosi nekoliko primjera iz kapitulara Karla Velikoga kojima želi ojačati svoju misao izloženu 1976. godine.

Ključne riječi: epitaf kraljice Jelene, formulacija o udovicama i siročadi, kapitular Karla Velikoga

1.

U svojoj velikoj i vrijednoj sintezi "Litterarum studia" R. Katičić (Katičić: 1998) se dotaknuo i natpisa na sarkofagu kraljice Jelene, pronađenoga u bazilici sv. Stjepana u Solinu. Taj je tekst od doba otkrića, a prošlo je, eto, stotinu godina, vrlo često privlačio pažnju znanstvenika. Poticao je na nova i drukčija dopunjanja i tumačenja. Tako smo i mi prije četvrt stoljeća izložili svoje mišljenje koje je uglavnom bilo prihvaćeno (Rapanić 1980: 83). Nitko ga, naime, nije odlučno osporio. Poslije nas pisali su D. Rendić-Miočević (Rendić-Miočević, 1982: 219), M. Suić (Suić: 1984) i V. Delonga¹. Napokon, u citiranu djelu, o njemu je u svojoj iscrpnoj obradi i doba i važnosti ovoga teksta, pisao i Katičić. Cijeneći naš prilog o natpisu i prihvaćajući u načelu naše tumačenje, s pravom se zapitao ima li još potvrdâ koje bi osnažile tu

pretpostavku. Katičić piše ovo: "Zanimljiva je misao da opisivanje kraljice kao *mater pupillorum* - "majka sirota" i *tutor viduarum* "zaštitnica udovica" nije opće mjesto njezine retoričke pohvale, nego da to treba shvatiti terminološki, kao službeni naziv, i da se odnosi na instituciju kasnoantičkoga rimskog prava, koja je predviđena u Justinijanovu zakoniku (*Codex Iustinianus*), a u pravni red hrvatske države bila bi preuzeta od dalmatinskih gradova (tu Katičić citira naš rad, str. 86-88). S obzirom na druge potvrde što se navode kao potkrepa takvu shvaćanju, to je tumačenje vrijedno da se uzme u razmatranje, no moralo bi se ipak, da bi se uzelo kao siguran rezultat, opirati o opsežne usporedbe ranosrednjovjekovnih retoričkih pohvala (laudacija), kojima bi se pouzdano pokazalo da je to vlastitost kasnoantičkoga pravnoga sustava, a ne jedno od općih mjesta dobročinstva u retorici srednjovjekovnoga latiniteta" (Katičić 1998: 428).

¹ Delonga, 1996: 130, 285, 347. Ona je odlično donijela u sažetu obliku sva dosadašnja mišljenja i interpretacije ovoga natpisa, što je na isti način učinila i sa svim ostalima koji su na sličan način u mnogočemu nedočitali i stoga dokraja neprotumačeni.

Vjerujemo da potvrda ima pa ćemo neke i donijeti, komentirajući pritom ona novija mišljenja. Zato prije iznošenja novih argumenata našoj ranijoj pretpostavci osvrnut ćemo se na dva autora koji su poslije nas opširnije interpretirali Jelenin epitaf. To su: D. Rendić-Miočević i M. Suić.

Rad D. Rendića-Miočevića koji je tiskan u Arheološkim radovima i raspravama 1982. godine je "Prigodni tekst iz programa znanstvenog skupa u povodu tisuće obljetnice nadgrobnog natpisa kraljice Jelene što ga je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti organizirala u Splitu u sjedištu tadašnjeg Akademijina instituta za nacionalnu arheologiju 16. IV. 1976." Tako ga je, naime, sam autor označio u bilješci uz naslov. Upućujući na samu početak u bilj. 1. "na relevantnu literaturu o natpisu, u prvom redu na onu koja, uz njegovu prvu znanstvenu objavu, donosi bitnije novine u čitanju i restituiranju - a također i u interpretiranju...", Rendić-Miočeviću je promakao naš članak, tiskan 1980. godine, iako je ono izlaganje u Splitu iz 1976. godine poslije znatno proširio i bitno dopunio za tisak. Njegov je rad temeljita epigrafska i onomastička analiza epitafa koja prikladno dopunja dotadašnje interpretacije, pri čemu autor pretpostavlja i postojanje jedne splitske i jedne solinske epigrafske škole.² Ističe, nadalje, i on važnost starokršćanske tradicije u kompoziciji i u leksiku Jelenina natpisa i ostalih ranosrednjovjekovnih, na što smo odavna bili opširnije upozorili u radu o splitskim srednjovjekovnim natpisima (Rapanić 1963/65: 271).³ Rendić-Miočević smatra da su u 7. retku natpisa iskazane *laudes* pokojnici, tj. pohvala njezinu javnu djelovanju "dobro poznatim formulama koje u takvim tekstovima stoje kao *loci communes*". To su po Rendić-Miočeviću ove riječi: *istaque vivens fuit regni mater, fit pupillarum tutorque viduarum* (Rendić - Miočević 1982: 220-221). S time se, naravno, ne slažemo jer takvih stilizacija drugdje nema pa stoga ne mogu u našem primjeru ni biti "opća mjesta". To su iskazi koji se izuzetno rijetko susreću, u epitafima - osim u onome nadbiskupa Martina iz Splita (Rapanić 1963/65: bilj.2.,8.)⁴ koji se razmatra povezano s Jeleninim - nije nam dostupan sličan primjer, dok se u pravnim tekstovima, u životopisima i kronikama njihov smisao pa i tek približno slične formulacije mogu naći.⁵ Izraz *comes* u tome natpisu treba razumjeti kao *comis* jer je nepoznat primjer u kojem bi ostala

smo titula (počast, naslov) - *comes*, uz koji nije navedeno ime osobe o kojoj je riječ (Rapanić 1963/65: 302). Stoga *comes* ne bi valjalo olako pretvarati u titulu, pogotovo ako se prihvati obrazlaganje promjene dočетка -*is* u -*es* što je svojstveno onodobnome jeziku (Rapanić 1963/65: bilj. 8; Skok 1915: 31). Sasvim suprotno ovome završni redak epitafa, kako točno ističe Rendić-Miočević, dobro je poznata i uvelike upotrebljavana eksklamacijska formulacija (Suić to naziva riječima adhortacije⁶) česta na starokršćanskim nadgrobnim natpisima: *Hicque aspiciens vir anime dic miserere Deus*. U svakom slučaju u oči upada loša klesarska izvedba i Jelenina i Martinova epitafa bez obzira na visoku razinu obrazovanja sastavljača (autora) natpisâ. Očito je da klesar nije bio vješt izradi slova pa je, možda, slijedio rukom napisani predložak. Odatle bi, iz te klesarske nespemnosti, mogao potjecati velik broj oblika nevjesto uklesanih slova što svakako ne bi bilo u prilog ni identificiranju klesarske radionice niti epigrafske škole. Stoga bi bilo teško svjedočiti njeno postojanje, bila ona u bizantskome Splitu ili u hrvatskome Solinu, bez obzira što nema ama baš nikakve prave i logične, utemeljene pretpostavke da bi ona tu, u Solinu, djelovala.

U citiranome radu M. Suić (Suić 1984: 24., bilj 31 i 32) donosi dosad najiscrpnija razmatranja sadržaja i pjesničke (ritmičke i metričke) strukture natpisa. Ova posljednja, znalačka su specifična razmišljanja koja se ne usuđujemo komentirati jer za to nismo nimalo pripravi. Po Suiću je, naime, tekst sastavljen u stihovima metrički složenima. Usuđujemo se samo iskazati ovu dvojbu: ako je sastavljač epitafa vrlo učen (to ističu svi autori koji su o njemu pisali) i ako je pripadnik splitske (solinske) epigrafske škole, nije lako objasniti zašto su mu stihovi loši pa u njih A. Jadrijević (Jadrijević 1958: 86)⁷ uvelike intervenira. S time se slaže i M. Suić koji ih također znatno dopunja i popravljajući ih dovesti u ritmički i metrički sklad. Zar takav učen svećenik nije znao napisati bolje stihove? A stihotvorstvo je bila redovita disciplina u svećeničkim školama toga doba. Rješenje se stoga nalazi u osobi - glosatora⁸ koji je unakazio ono dobro dodajući potrebne umetke. Takav način izvlačenja iz nedoumica, potsjeća na često upotrebljavane "pogreške klesara"! S time se također ne možemo lako složiti. Pogotovo kad se prisjetimo, doduše nešto kasnijih (mlađih) epitafa Petra Crnoga Gumajeva

² D. Rendić-Miočević, 1982: 220. i 221. piše o splitskoj epigrafskoj školi, a na str. 222. o solinskoj, što je, kako nam se čini, po svoj prilici lapsus, blagi previd.

³ Rapanić, 1963/65: 271. O tome, dakako, i u spomenutome radu o Jeleninu natpisu, vidi o. cit., bilj. 2, str. 84.

⁴ Rendić-Miočević (1982: 220) taj sarkofag naziva "sarkofagom žAnonymusa" u kojem se spominje nadbiskup Martin".

⁵ Dva takva primjera navodi i M. Suić, 1984: 24, bilj 31 i 32.

⁶ M. Suić, 1984: 17, bilj. 6.. Tu je natpis sadržajno podijelio na tri dijela, dok ga je Rendić-Miočević podijelio na četiri, 1982: 222.

⁷ Jadrijević 1958: 86. U tome radu, koji je na svoj način "pionirski", autor je otvorio mnoge putove, bez obzira što je idući tim nepoznatim stazama gdje gdje i dobro zalutao, restituirajući i popravljajući, dopunjujući sačuvane tekstove.

⁸ M. Suić, 1984: str. 25 i komentar Jadrijevićevih intervencija na sljedećoj stranici.

iz Poljičkih Jesenica i nadbiskupa Lovre iz Splita ili natpisa na ciboriju prokonzula Grgura iz Zadra⁹.

M. Suić prihvaća našu interpretaciju odlomka *mater pupillarum tutorque viduarum* (Suić 1984: 16) Treći dio natpisa po njemu je “zapravo elogij, u kojemu se ističu njezina (Jelenina, op. Ž.R.) dobra djela kao majke siročadi i zaštitnice udovica” (Suić 1984: 17). To bi se moglo prihvatiti ako bi se “elogij” razumjelo u okviru općih konstatacija i pohvala o djelatnosti vladarâ u ranome srednjem vijeku, a ne kao neka osobna vrлина naše kraljice. O tome nemamo zaista nikakvih podataka čak ni posrednih vijesti. Vjerujemo da je Jelena postajući kraljicom (suprugom kralja) samim tim činom postala zaštitnicom udovica i majka siročadi, jer je dobila zadaću za koju pred Bogom odgovaraju i moraju je obnašati zemaljski vladari. Koliko je ona, pak, stvarno obnašala nekakvu vlast, komentirali smo u našem radu o njezinu epitafu pozivajući se pri tome na M. Lanovića.¹⁰ Bila bi ta rečenica slika njezine moguće uloge koju je pjesnik epitafa prikladno uobličio u “elogij”. Tu je formulaciju, pak, u dijelu epitafa koji je Suić ocijenio elogijem (Suić 1984: 21), bilo je primjereno uklesati jer se ona ipak temeljila na činjenicama, na aktualnoj brizi vladara i visokih dostojanstvenika. Zar nije dobar pa i dovoljan argument ovakvu tumačenju tekst u epitafu splitskoga nadbiskupa Martina, Jelenina suvremenika? On, kako smo već o tome pisali, *viduasque tuens fuit pater pupillis*. Biskupi su, naime, u određenim prilikama imali istu zadaću kao i vladari i to, konkretno ondje, gdje nije bilo prikladne izravne kraljeve vlasti pa su obnašali taj dio njegovih ingerencija. Oni su tu zadaću dobili samim izborom za biskupa (nadbiskupa), pa sastavljaču ovog drugoga (splitskog) natpisa ne treba posebno naglasiti da je pokojnik u određenom trenutku postao zaštitnikom udovica i ocem siročadi. Jelena je do udaje bila žena (kažimo plemkinja) koja je postavši kraljicom, činom vjenčanja dobila, uz ostalo, i ovu vladarsku zadaću. Kojom prilikom i kada (možda je smrću muža preuzela formalno tu kraljevu nadtutorstvenu brigu), nisu ovdje bitna pitanja na koja, k tome, nema zasad dobra odgovora, a pretpostavki može biti mnogo.

Sastavljač Zvonimirove zavjernice Grguru VII., međutim, jednostavno konstatira: *pauperes, viduas atque pupillos protegam* (štitit ću siromahe, udovice i siročad) (Cordipl 1967: 140). Kralj obećava papi sasvim jednostavno da će ispunjati svoju zadaću. O tome smo sasvim određeno pisali u spomenutome članku o Jeleninu

epitafu, kojemu u tome pogledu nemamo što dodati niti u njemu mijenjati.¹¹ Tu je već jedan dio odgovora na želju R. Katičića. Doduše bez novih argumenata!

Tekst u ovim (i ovakvim) epitafima dijelom je realnost (u formulaciji pravne naravi), ali je isto tako dijelom i pjesnička pohvala vjerojatno časna i plemenita života pokojnikâ. Koliko su, pak, i Jelena, i Martin i Zvonimir stvarno djelovali na način koji je zabilježen u epitafima odnosno u prisezi papi, također je pitanje u koje nema ni mogućnosti, ni smisla niti potrebe ulaziti. Odgovor, naime, ne možemo saznati. Kad se, međutim, te pojedinosti plemenita ponašanja posebno ističu u nadgrobnom natpisu, a formulirane na ovakav način, smije se pretpostaviti da je u njihovu životu bilo djelovanja koja su poticala da ih se naglasi u epitafu. S druge strane treba imati na umu da srednji vijek nije samo idealna slika daleke prošlosti za koju se katkad zalaže mnoga službena, državotvorna historiografija. Poput naše, hrvatske. U srednjem su vijeku, međutim, postojale i socijalne kategorije koje su bile izložene golemim ekonomskim i društvenim pritiscima pa su se odupirale postupcima viših staleža i klasa. Stoga i dobrotvornost i briga za obespravljene, sadržana u onodobnim zakonicima, ima i aspekt demonstrativne, javno iskazivane skrbi tih viših staleža za one kojima je ta briga potrebna, a koju zbog isticanja vlastita društvenoga statusa vlasti, oni moraju naglasiti, negdje ju spomenuti, istaknuti. To je, pak, često u suprotnosti s plemenitim intimnim nakanama pojedinca, neke ugledne osobe, ili s logičnim klasičnim (rimskim) i običajnim pravnim regulacijama.¹²

Već od prvih germanskih prodora u “klasični” rimski svijet i udara na njegov uhodani društveni sustav, događaju se silni potresi u društvu pri kojima osiromašenje nižih slojeva postaje sve drastičnije. Ratovi i epidemije, gladne godine i poremećaji u sustavu opskrbe doveli su do promjena u cjelokupnome životu. U organiziranom svijetu, kakav je bio onaj rimski, kršćanska crkva već od 5. stoljeća ima važnu riječ, poglavito kad njezini prvaci komentiraju pojave i zbivanja u suvremenome društvu. U tome smislu piše, na primjer, i presbiter Salvijan iz Marseillea¹³ u svojem spisju u osam knjiga *De gubernatione Dei*, u kojemu hvali Providnost nastojeći opravdati poraze Rimljana i barbarska (germanska) osvajanja; spominje i skrb za siromašne, udovice i siročad otprilike ovim riječima (donosimo ih prema talijanskome citatu koji nije točan prijevod nama

⁹ Najnovije i najsazetije o tome sa svom literaturom u: Delonga, 1996: 285.

¹⁰ Ž. Rapanić, 1963/65: 86, bilj. 2) Tu je citirana i rasprava M. Lanovića, Ustavno pravo hrvatske narodne države, RAD JAZU, knj. 265, Zagreb, 1938., str. 221.

¹¹ M. Suić citira naš rad o splitskim natpisima (1984: bilj. 8), ne spominje tamo iznesenu našu interpretaciju Martinova sarkofaga i smatra ga sarkofagom nepoznata komesa. R. Katičić je (1998: 428 i 440), pak, opširnije komentira i povezuje s našim tumačenjem onog detalja o brizi za siročad i udovice u natpisu kraljice Jelene.

¹² Vidi kratko i usputno o tome u našem radu cit. u bilj. 2.

¹³ Salvijan iz Marseillea, poč. 5. st. do cca 470. godine; o njemu vidi npr.: *Lexikon des Mittelalters*, München-Zürich, Bd. VII.

nedostupnog Salvijanovoga latinskog teksta): "...siromašni su obespravljeni i opljačkani, udovice plaču i uzdišu, siročad je ponižena, a sve to do te mjere da mnogi, čak i oni iz uglednih i imućnih rodova i visoka obrazovanja, traže utočište u neprijatelja." Tu je usput istaknuta i briga za one koji u turbulentnim vremenima, kad je poremećen pravni sustav, najviše stradaju, pa je i Salvijan naglasio tim riječima jedno od onih mjesta koja su u žarištu sveukupne pažnje onodobnoga kršćanskoga svijeta. Ta je, pak, skrb bila poticana i djelovanjem rimskoga pravnog sustava. Jedno od drugoga, naime, nije u to doba bilo moguće odvajati. Također ni dugo poslije, u idućim stoljećima.

Golema bogatstva koja su se trošila na vladarskim dvorovima i kraljevskim kućama, odnosno u crkveni luksus i status vjerskih prvaka (biskupa, opata, kanonika) bilo je gotovo podjednako onome što se ulagalo u slavu božju i zahvalnost Bogu, svetkujući liturgiju i gradeći i ukrašujući crkve. Crkva, međutim, kao itekako važna institucija u društvu, vrlo je mnogo ulagala u pomoć siromašnima, putnicima, hodočasnicima, slučajnim namjernicima, prognanima itd., kojih je svih u to doba bilo itekako mnogo. Dostojanstvo i ugled, pa i čast srednjovjekovne gospode (i laika i klerika) mnogo su ovisili o davanju, darivanju, dijeljenju i ugađanju, u prvome redu zbog golema straha od Boga i njegova suda, a zatim i zbog osobne ljudske taštine, jednostavna zemaljskoga zadovoljstva koje se očitovalo, uz ostalo, i u porastu vlastita ugleda među suvremenima, sugrađanima, u najširem značenju riječi. To vrlo zorno svjedoče donacijski natpisi koji zadovoljavaju oba intimna poriva da se čine dobra djela.

Vratimo se, poslije ove digresije, Suićevu tumačenju, točnije njegovoj restituciji manjkavoga dijela prvog retka natpisa, s kojom se ne bismo složili. Taj dio Suić ne dopunja kao svi ostali tumači od Bulića nadalje, klasičnom formulacijom *in hoc tumulo*, već retku, točnije početku epitafa koji nedostaje, dodaje samo riječ *tumulo*. Dakle, bez konkretnog određenja "u ovom (grobu)" - tj. *in hoc (tumulo)*. Čini nam se da to ne bi moglo stajati. Prije svega zato jer za takvu restituciju nema dobre analogije. Točno je, kako piše Suić, da je *tumulo* ablativ loci kojemu prijedlog *in* nije potreban. No, neizostavno je potreban onaj *hoc* kojim sastavljač želi točno pokazati u kojem grobu (sarkofagu) leži Helena, što je pogotovo potrebno kad je u atriju crkve sv. Stjepana, ako vjerujemo jasnom pripovijedanju kroničara Tome, bilo nekoliko grobova kraljeva i kraljica (Thomas 1894:55). S formulacijom *in hoc tumulo* točno se određuje grob (sarkofag) u kojemu leži Jelena. Osim toga sve slične konstatacije u nadgrobnim natpisima poput: *quiescit, requiescit, iacet, situs, depositus* itd. uvijek su konkretizirane prilogom *hic*, što je, naravno, itekako potrebno kad je riječ o groblju i kad se izričito želi upozoriti gdje pokojnik, označen imenom u nadgrobnom natpisu, točno počiva. Tako stoji - ne treba tražiti analogiju daleko - i u drugome dijelu natpisa splitskoga nadbiskupa Martina, natpisa vrlo bliska Jeleninu. Tamo piše: *Hoc iacet in tumulo...*, tj. *In hoc tumulo iacet!* Nadalje, predložena Suićeva dopuna teksta ostavlja na samu početku prvoga

retka previše prazne površine, čak kad se tu pretpostavi i znak križa. Nije nam poznat primjer srodnih natpisa na kojemu bi prva riječ (riječi) teksta u prvome retku bila duboko uvučena. Zbog postizanja skladna ritma i metra ne bi trebalo mijenjati uobičajenu stoljetnu formulaciju koja glasi: *in hoc tumulo*, a koja bi, kako smo upravo pokazali, u ovome primjeru bila itekako potrebna. Napokon, ne traži li završna rečenica koja glasi: *Icque (hicque!) aspiciens vir anime dic miserere Deus* (u slobodnijemu prijevodu: Čovječe koji ovdje stojiš i u ovaj grob gledaš, reci: Bože smiluj se duši!) da i na početku epitafa bude istaknuto upravo ono *hoc*, kad je riječ o grobu, odnosno i ono završno *hic*, kad je riječ o mjestu pred samim grobom na kojem stoji čovjek (namjernik, slučajni putnik - *viator*) što u nj gleda?

2.

Pokušajmo sada, poslije ovog uvoda i komentara novijih prijedloga koji su slijedili naš tekst iz 1976. odnosno 1980. godine, dodati nekoliko primjera kojima bismo pokazali kako je u Jeleninu i u Martinovu natpisu riječ o jednoj formulaciji (to je onaj dio teksta: *mater/pater pupillorum tutorque viduarum*), o zakonom (*lex, capitularium*) utvrđenoj brizi koja je u našem primjeru uklopljena u "elogij" pokojnice odnosno pokojnika! Tekst naših natpisa, spomenimo to, sastavila je, bez dvojbe, osoba odlična obrazovanja i osobita poznavanja duha svojega doba, pa je vrijedno znati da je ili osobno boravila u Splitu pa i u Solinu, ili je u tim sredinama na svršetku 10. stoljeća postojala duhovna i intelektualna razina u kojoj su mogli odzvanjati ovi bogati i neobični epitafi.

Izložiti ćemo, dakle, nekoliko primjera državne brige za udovice i siročad koji se čitaju u kapitularema Karla Velikoga (donosimo ih po J. P. Migne, *Pat.Lat.*, T. XCVII. - *Caroli Magni Capitularia*), a koji, naravno, nisu identični našim natpisima jer prije svega nisu epitafi, već zakonske kodifikacije, a k tome su nastali gotovo dva stoljeća prije njih. No, oni vrlo dobro osvjetljaju smisao skrbi za osobe kojima je pomoć bila potrebna i o kojima raspravljamo.

Valja podsjetiti da se udovicama i siročadi poklanjala znatna pažnja i da su o njima brinuli pojedinci, najprije rodbina (što u zakonu - zakonima nije posebno ni istaknuto jer je to, u načelu, logičan prirodni slijed postupanja), zatim mjesni dužnosnici (uglednici) određeni običajima (*consuetudo loci*) ili zakonom (*lex*), te u nekim prilikama visoki državni činovnici. Te tutore nadzire biskup i (ili) vladar. Ovako pokazana briga o siromasima, siročadi, udovicama i nezaštićenima samo je jedan od oblika uređivanja vrlo slojevitih feudalnih odnosa u klasnoj i društvenoj hijerarhiji koja se pokazuje od karolinškoga doba unaprijed.

S obzirom da ovdje, u kapitularema, ne može biti nikako riječ o pohvali (elogiju), očito je da su interesi opće brige usmjerni upravo u onome smjeru koji smo

obrazložili u našem članku o Jeleninu epitafu. Riječ je o brizi za imanjem (imutkom) udovice bez muškarca u obitelji ili djeteta bez roditelja, koje je nasljedstvom dobilo posjed (vrijednosti) o kojemu samo ne može brinuti jer za to nije iz različitih razloga sposobno. Postoji, dakako, u toj brizi i kršćanska komponenta koju se ne smije ispustiti iz vida i koja se prikladno uklapa u onaj drugi kontekst društvene brige: plemenita želja da se pomogne osobi u nevolji, da joj se olakša težak život i da ju se zaštiti.

Evo tih primjera:

1. *Capitulare mantuanum (an. 781. martio?), cap. 1*, (Migne, o.cit., col. 135): De iustitiis ecclesiarum Dei, viduarum, orfanorum, minusve potentes; volumus adque omnimodis precipimus ut omnes episcopi, abbates et comites secundum legem pleniter iustitiam faciant et recipiant.¹⁴ U našem prijevodu: O pravima Božje crkve, udovica, siročadi i nemoćnih; želimo i na svaki način zapovijedamo da svi biskupi, opati i vojvode što pravičnije postupaju i dijele pravdu.

2. *Pippini regis¹⁵ capitulare langobardicum (an. 782, ante Pascha), cap. 5*, (col. 138): Ut viduae et orfani tutorem habeant iuxta illorum lege qui illos defensent et adiuvent et per malorum hominum oppressiones suam iustitiam non perdant. Et si tutor aliquis illorum esse noluerit, iudex praevideat Deum timentem hominem iuxta ut lex ipsorum est, qui per nostra praeceptione illorum peragere debeant causa. Prijevod: Neka udovice i siročad imaju tutora prema njihovu zakonu (langobardskome¹⁶) koji će ih braniti i pomagati kako pred pritiscima zlih ljudi ne bi izgubili svoje pravo. Ako, pak, neki tutor ne bude htio biti njihov, neka sudac pronade bogobojazna čovjeka prikladna upravo onome što je po njihovu zakonu, a koji po našim naputama mora riješiti njihov spor (parnicu).

3. *Mandatum de Saxonibus obsidibus imperatori Moguntiae praesentandis (an. 802, jan. aut. febr. Aquisgrani), cap. 5*. (col. 224): Ut sanctis ecclesiis Dei

neque viduis, neque orfanis, neque peregrinis fraude vel rapinam vel aliquit iniuriae quis facere praesumat; quia ipse domnus imperator, post Domini et sanctis eius, eorum protector et defensor esse constitutus est. Prijevod: Neka nitko ne naumi ni svetu Božju crkvu, ni udovice, ni siročad niti hodočasnike štetiti, pljačkati ih ili im nanositi ikakvu nepravdu, jer je sam gospodin imperator, poslije Boga i njegovih svetaca, određen da im bude zaštitnik.

4. *Capitula excerpta (an. 802., mart. Aquis), cap. 59.*, (col. 240): Ut missi nostri, undecunque necesse fuerit, tam de iustitiis ecclesiarum Dei, viduarum, orphanorum, pupillorum et caeterorum hominum, inquirant et perficiant, et quodcunque ad emendandum invenerint, emendare studeant in quantum melius potuerint. Et quod per se emendare nequiverint, in praesentiam nostram adduci faciant. Prijevod: Neka naši izaslanici¹⁷, odaklegod (gdjegod?) bude potrebno, ispitaju i utvrde pravdu Božje crkve, udovica, siročadi¹⁸ i ostalih ljudi i što god nađu da treba popraviti, neka nastoje popraviti što bolje budu mogli. A što sami ne budu mogli, neka predoče nama.

5. *Capitula legi Baioariorum addita (an. 803, sept. vel nov.), Capitula quae ad legem Baioariorum domnus Carolus serenissimus imperator addere iussit... cap. 1*, (col. 277): Ut aecclesia (ae!), viduae, orfani vel minus potentes pacem rectam habeant. Et ubicumque fuerit infractum, sexaginta solidis componatur. Prijevod: Neka crkva, udovice, siročad i nemoćni imaju pravedan mir. I gdjegod bude prekršen, neka se skupi šezdeset solida.

6. *Capitulare duplex in Theodonis villa promulgatum (an. 805, dec.) Ad Teotonem villam fuit datum in anno quinto imperii ante natalem Domini. Communiter aecclesiae et populi, cap. 2*, (col. 284) : De iustitis aecclesiarum Dei, viduarum, orfanorum et pupillorum; ut in publicis iudiciis non dispiciantur clamantes, sed diligenter audiantur. Prijevod: O pravima crkve Božje, udovica i siročadi. Neka se na javnim sudištima ne gleda tko zapomaže, već neka se pomno saslušaju.

U ovome kratkom izboru primjera (ima u Kapitularima još zanimljivih) očito je kako vladar i

¹⁴ U tekstovima kapitulara koje donosi Migne postoje uz bilješke i tzv. variantes lectiones koje se ponešto razlikuju od teksta koji je izabran, redigiran i predočen čitatelju kao cjelina. One ne zadiru u smisao i sadržaj teksta pa ih ne donosimo niti se na njih osvrćemo; nisu bitne za predmet koji obrađujemo. Očito je, k tome, da je riječ o suhu jeziku zakonika, koji nije uvijek ni dotjeran niti korektan.

¹⁵ Pipin, sin Karla i Hildegarde, kralj je Italije od 781. godine. Umro je 810. godine.

¹⁶ Teodorih Veliki posljednji je, ustvari, zapadni vladar koji slijedi rimsku pravnu tradiciju i nastoji ju nametnuti germanskim narodima objedinjujući pravni sustav u svojoj državi. Mnogi važeći narodni zakoni Germana (to je često običajno pravo koje uređuje način korištenja zemlje, obiteljske odnose, pa krivično pravo itd.) međusobno slični (Salijski, Burgundski, Alamanski, Vizigotski i sl.), bili su i poslije, u karolinško doba, u uporabi pa u tome smislu i ovaj Pipinov Kapitularij uvažava neke ustaljene odnose iz dugogodišnje narodne pravne prakse, u ovoj prilici langobardske.

¹⁷ Na poslanicima je (*missi dominici*) počivo nadzor uprave i reda u Karlovoj državi. Oni su bili ugledne laičke i crkvene osobe koje su djelovale i ravnale se u svojim godišnjim misijama po usmenim uputama i po kapitularama koji su se odnosili ili na određenu pokrajinu (Saska, Langobardija), ili su bili općeg sadržaja i ticali su se organizacije države (Heristalski), posjeda (*de villis*), obrazovanja (*de litteris*) itd.

¹⁸ U hrvatskom jeziku, koliko mi je poznato, nema dobre riječi, sinonima, za *orphanus* i *pupillus*. Obje se može prevesti samo jednom: siročče (sirotica, siročad).

naređuje postupke, i brine o njihovu provođenju, i intervenira tamo gdje treba putem izaslanika, pa čak i osobno, prenosi ovlasti na podređene itd. Formulirana je, dakle, briga o ljudima kojima svakodnevni život i ponašanje okoline zadaje nevolja. Nije niukom pogledu ta vladareva (ili u određenim prilikama biskupova) skrb puka dobrotvorna djelatnost; ona je naglašene pravne (juridičke) naravi. Okružje u kojem se odvija život u to rano doba srednjega vijeka mnogo je kompleksnije i slojevitije od potrebe za karitativnim djelovanjem; mnogo je okrutnije i pragmatičnije. Ona plemenita kršćanska nakana u ovome postupanju formalno je u drugome planu. U tome smislu "elogij" uklesan na našim epitafima jest stanovito javno priznanje pokojnicima za njihovo djelovanje. Poticaj, međutim, tome ipak ne stoji samo u njihovoj osobnoj volji ili želji da tako postupaju: on je

i u zadaći i u naravi njihove ličnosti - ličnosti vladara odnosno biskupa.

Čitatelj će prosuditi jesmo li ovim radom osnažili našu staru pretpostavku i tako malo bolje rasvijetlili jedno nedovoljno poznato doba.

Koliko je, pak, pitanje zaštite udovica i siročadi i u kasnijim stoljećima, sve do novijega doba predmet opće društvene brige, pokazuju, na primjer, i odredbe komunalnih statuta dalmatinskih gradova u kojima se tutorstvo i staranje o nasljedstvu udovica i siročadi vrlo često precizno regulira mnogim člancima. No to je već sadržaj koji traži posebnu raspravu izlazeći iz okvira ove bilješke koju sam *laeto animo* povetio dragome Marinu Hvaraninu za uspomenu na pedeset godina odana prijateljstva i uzajamna poštovanja.

POPIS LITERATURE

CodDipl. 1967	CodDipl. I, Zagreb 1967
Delonga 1996	V. Delonga, <i>Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj</i> , Split 1996.
Jadrijević 1958	A. Jadrijević, <i>Latinski stihovi u natpisima staro-hrvatskoga doba</i> , VAHD LX, 1958
Katičić 1998	R. Katičić, <i>Litterarum studia</i> . Zagreb 1998.
Lanović 1938	M. Lanović, <i>Ustavno pravo hrvatske narodne države</i> , Rad HAZU 265, Zagreb 1938
Rapanić 1963/65	Ž. Rapanić, <i>Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita</i> , VAHD 45-47., 1963/65
Rapanić 1980	Ž. Rapanić, <i>Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum</i> , Najnovija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. Znanstveni skup Hrvatsko arheološkog društva, Vodice 10.13. svibnja 1976, Izdanja HAD-a sv. 3/1980, Zagreb 1980.
Rendić-Miočević 1982	D. Rendić-Miočević, <i>Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene</i> , ArheolRadRaspr., 8-9., 1982.
Skok 1915	P. Skok, <i>Pojave vulgarno-latinskog jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije</i> , djela HAZU 25, Zagreb 1915
Suić 1984	M. Suić, <i>Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene</i> , Starohrv/prosvj., ser. III, 14/1984
Thomas 1894	Thomas Arcidiaconus, <i>Historia Salonitana</i> , Ed. Rački, Zagrabiae 1894

SUMMARY

MORE ABOUT THE EPITAPH OF QUEEN HELENA

Key words: epitaph of queen Helena, formulation about windows and orphans, capitulary of Charle Magne

The epitaph of Queen Helena has often attracted the attention of scientists since its discovery, almost an entire century ago. New and different emendations and interpretations constantly arise. A quarter of a century ago, the author expressed his opinions, which were mostly accepted (note 2). Afterwards, D. Rendić-Miočević (note 3) and M. Suić (note 4) also wrote about this epitaph. The author's interpretation was recently cited in the very valuable synthesis of R. Katičić, where in accepting the interpretation of the fragment *mater pupillorum et tutor viduarum*, he expressed a desire that further confirmation would be found for the hypothesis that this was included in the text of the epitaph as a legal formula. This article attempts to address this topic.

First, comments are due about the texts of the two authors who wrote subsequently about the inscription.

The work of D. Rendić-Miočević, in the 1982 issue of the journal *Arheološki radovi i raspravna*, is a thorough epigraphic and onomastic analysis of the epitaph supplementing interpretations up to that point, where the author hypothesizes the existence of an epigraphic school of Split, or rather Solin. It is apparent, however, that the stonemason was not in the least skilled at carving letters, and he most probably traced a pattern written by hand. As there are no similar contemporary epitaphs other than that of Archbishop Martin of Split, a contemporary of Queen Helena, nor related large and extensive inscriptions, it is impossible to speak either of a school of stone carving or epigraphy. Both inscriptions were very probably the work of some learned local Benedictine.

The discussion by M. Suić was masterful and the most exhaustive consideration to the present of the content and the poetic structure of the inscription, which according to him was composed of metrically arranged verses. A small doubt should be expressed: if the composer of the epitaph was highly learned (this is emphasized by all who have written on this topic and cannot be denied), it is hard to explain why the verses are of such poor quality. A. Jadrijević (note 16), who was the first to attempt to interpret the inscription in this manner, later joined by M. Suić, intervened to a great extent, supplementing and correcting the verses, attempting with many emendations to achieve a rhythmic and metric harmony. The original text, preserved on the sarcophagus, was restored by them in many places – but mainly with interpolations and inventions. The third part of the inscription (the first describes Helena's family, the second the date of her death or burial), according to him was "a eulogy, where her good works were emphasized as the mother of orphans and the protectress of widows". This could be accepted were the "eulogy" to be understood in the context of general claims and praises referring to the

activities of rulers in the early Middle Ages, and not to some specific personal virtues of the Croatian queen. No data whatsoever, not even indirect information, exists about this. By the very act of marrying the king, Helena as queen became (or was designated) the protectress of widows and the mother of orphans, as she had been assigned a duty for which actual rulers were considered responsible before God: *mater pupillorum et tutor viduarum*. The extent to which she truly can be considered to have discharged this duty was discussed in the original article about her epitaph, referring in this to M. Lanović (note 21), who considered that the Croatian queens of that period would not have had any important role in governing the state. Even today, the author considers that this would have been only a possibly formal role that the poet who wrote the epitaph formed into a "eulogy" for the occasion. Helena's "good deeds" as the mother of orphans and the protectress of widows were something suitable to record, as this statement was nonetheless based on the facts, on the formal charitable role of rulers (and high officers of the church), founded on the principles of Roman (and Byzantine) law. A similar, in fact identical, message was carved on the epitaph of Archbishop Martin of Split, a contemporary of the queen, where it is stated that he was the *pater* and *tutor* of widows and the father of orphans (see note 8). This duty of the ruler or bishop was not merely a charitable activity; it had a legal (juridical) nature. This refers to authority over the inherited estates or property of widows without male relatives or children without parents (wards), who cannot care for themselves, as for various reasons they are not competent to do this. This duty thus certainly encompassed a Christian component, which should not be ignored and which suitably fits into the context of social or state concern: a noble desire to aid individuals in trouble, to make a hard life easier and to protect. The extent to which Helena, and Martin, and Zvonimir, actually behaved as recorded in the inscriptions (or in the oath to the Pope), is another question that need not be considered in this context.

The text of our epitaph was undoubtedly composed by an individual of excellent education with a distinctive knowledge of the spirit and nature of his age, and it is invaluable to know that such a person lived in Split and Solin. This fact sheds an illuminating light on the cultural and intellectual level of this region at the end of the 10th century.

Finally, in support of the opinion of the author published in the discussion from 1980, and in line with the wishes expressed by Katičić, several examples are noted from the capitulary of Charlemagne, cited according to J. Migne, Pl. XCVII - *Caroli Magni Capitularia*. They support the author's thesis about a legal, and only subsequently eulogical (panegyric), meaning of those key sentences about the care of widows and orphans in the epitaph of Helena.

Translated by B. Smith-Demo